श्रीसोमनाथसंस्कृविश्वविद्यालयग्रन्थमाला – १९

संस्कृतवाङ्मये नगररचना

प्रधानसम्पादकः
प्रो. गोपबन्धुमिश्रः
कुलपतिः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

सम्पादकाः
डॉ. दीपेशः कतिरा, सहायकाचार्यः
डॉ. ललितकुमारः पटेलः, सहाचार्यः
जिगरभट्टः, सहायकाचार्यः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्, गुजरातम्

श्रीसोमनाथसंस्कृविश्वविद्यालयग्रन्थमाला – १९

संस्कृतवाङ्मये नगररचना

प्रधानसम्पादकः
प्रो. गोपबन्धुमिश्रः
कुलपतिः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

सम्पादकाः
डॉ. दीपेशः कतिरा, सहायकाचार्यः
डॉ. ललितकुमारः पटेलः, सहाचार्यः
जिगरभट्टः, सहायकाचार्यः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्, गुजरातम्

प्रकाशकः -

डॉ. दशरथजादवः
कुलसचिवः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,
राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम् - ३६२ २६६
गीर-सोमनाथजनपदम्, गुजरातराज्यम्
दूरभाषः - ०२८७६ - २४४५३२, फेक्सः २४४४१७
E-mail: sssu.veraval@gmail.com
Web: www.sssu.ac.in

सहायकसम्पादकः समन्वयकश्च

डॉ. कार्तिकपण्ड्या
संशोधनाधिकारी,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

© Shree Somnath Sanskrit University, 2020

संस्करणम्	-	प्रथमम्
वर्षम्	-	मार्च - २०२०
प्रतिकृतयः	-	३५०
ISBN	-	978-93-83097-40-1
मूल्यम्	-	₹२३०/-
मुद्रकः	-	जलाराम ग्राफिक्स एन्ड ऑफसेट परमहंस एपार्टमेन्ट के पास, होटेल कावेरी के पीछे, एस. टी. रोड, वेरावल-३६२ २६६, जि. गीर-सोमनाथ, गुजरात (भारत) दूरभाष - ०२८७६-२२१८६१

Shree Somnath Sanskrit University Grantha Series - 19

Town Planning in Sanskrit Literature

Chief Editor
Prof. Gopabandhu Mishra
Vice-Chancellor
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Editors
Dr. Dipesh Katira, Assistant Professor
Dr. Lalitkumar Patel, Associate Professor
Jigar Bhatt, Assistant Professor
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Shree Somnath Sanskrit University - Veraval - Gujarat

Published by:

Dr. Dashrath Jadav
Registrar
Shree Somnath Sanskrit University
Rajendra Bhuvan Road, Veraval - 362 266.
Dist.: Gir-Somnath, Gujarat, India.
Phone: 02876-244532, Fax: 02876-244417
E-mail: sssu.veraval@gmail.com
www.sssu.ac.in

Assistant Editor & Co-ordinator:
Dr. Kartik Pandya
Research Officer
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval.

© Shree Somnath Sanskrit University, 2020

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or otherwise, without the written permission from the publisher.

Edition : First

Year : March - 2020

Copies : 350

Price : ₹230/-

ISBN : 978-93-83097-40-1

Printed by : Jalaram Graphics & Offset
Nr. Paramhans Appartment, B/h. Hotel Kaveri
S. T. Road, Veraval - 362 266
Dist.: Gir-Somnath, Gujarat, India.
Phone: 02876-221861

अनुक्रमणिका..

I शुभाशंसनम् ... vi

II प्रास्ताविकम् ... ix

१ प्राचीनभारतीयशिल्पशास्त्र के अनुसार नगररचनाशास्त्र ... ०१
लेखक – प्रा. अशोक सदाशिव नेने

२ शिल्पशास्त्रों में ग्राम एवम् नगर रचना के प्रकार ... ००
लेखक – बिजय प्रसाद उपाध्याय

३ वैदिक वाङ्मय में ग्राम–नगर–रचना ... ००
लेखक – लीना हुन्नरगीकर

४ पुराणेषु नगरयोजना ... ००
लेखक – प्रो० सन्तोष कुमार शुक्लः

५ उपग्रह की दृष्टि से हमारे प्राचीन भारत वर्ष के वैश्विक–कॉस्मिक–नगर ... ००
लेखक – डॉ. प्रभु ठक्कर

६ आश्रम–ग्राम–पुर–नगर ... ००
लेखक – डॉ. गिरीश ठाकर

७ संस्कृत साहित्य में निरूपित द्वारिका ... ००
लेखक – डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास

८ समराङ्गणसूत्रधार ग्रन्थानुसार नगरनिर्माणे मार्गव्यवस्था ... ००
लेखक – डॉ. हेमुबेन राठोड

९ संस्कृतवाङ्मयानुसारं नगरे जलव्यवस्था ... ००
लेखक – डॉ. ललितकुमार पटेल

१० संस्कृतवाङ्मये नगरे सामाजिकभवनविचार: ... ००
लेखक – जिगर भट्ट

११ नारद शिल्पशास्त्र में नगर रचना के सन्दर्भ ... ००
लेखक – आचार्य श्रेयस एवं अनुराग देशपांडे

१२ श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे अयोध्याकाण्डे च नगरनिर्माणम् ... ००
लेखक – डॉ. पङ्कजकुमार एस्. रावल

१३ संस्कृततवाङ्मय में वडनगर ... ००
लेखक – प्रो. डॉ. अम्बालाल प्रजापति

श्रीः

शुभाशंसनम्

‘संस्कृतवाङ्मये नगररचना’ इति शीर्षकमाश्रित्य सरदारपटेल-विश्वविद्यालयेन संस्कृतभारत्या च सह सम्मिलिततत्त्वावधानेन श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयपक्षतः विद्यानगरे गतवर्षे समायोजितायां राष्ट्रियसंगोष्ठ्याम् उपस्थापितानां चितानां शोधलेखानामिदं संकलनं संस्कृतवाङ्मये नगररचनेति तुल्याभिधानाभिधायि अस्माकं विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाश्यमानमिति परमोऽयं मोदावसरः।

परमात्मना सर्वेषां प्राणिनामिव मानवानां शरीरं तस्य सर्वोपयोगित्वं कल्याणकारित्वं च मनसि निधाय रचितमिति निश्चप्रचम्। पार्थिवेषु शरीरधारिषु सर्वश्रेष्ठत्वेन मानवोऽपि यथा यथा बौद्धिकविकासस्य ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वतरं च स्तरमारोढुं प्रायतत तथा तथा केवलं नैजं सर्वस्वं मनसि अनिधाय गणजीवनं तद्गतं च सौख्यं स्वेतरेषां समेषामपि कल्याणं विमृश्य विविधभौतिकपदार्थानामन्वयं परिकल्प्य यानि कानि नानाविधसुखसाधनानि समरचयत्, तेषु आश्रम – ग्राम - नगरादिरचनम् अत्यन्तं प्रशस्तमासीत्। तदारभ्य वर्तमानकालं यावत् मनुष्यः सूच्चप्रासादपरिखा-मार्ग-जलाशयादिसहितानि बृहन्ति व्यापकानि च नगराणि रचयन्नेवास्ति। किन्तु सामान्यतः आधुनिके काले नगररचनासङ्कल्पनाप्रसङ्गे भारतवर्षे प्राचीनकालतः आरभ्य युगानि यावत् यद् नगररचनाकौशलं तद्गतं च वैशिष्ट्यम् अविद्यत, तस्याकलनं तन्मूल्याङ्कनपुरःसरं तद्गतश्रेयस्त्वानुसरणं नैव विद्यते। अत एवेदमत्यन्तं प्रासङ्गिकं सन्दर्भमादाय संस्कृतवाङ्मये नगररचनाविषयकं तथ्यमुररीकृत्य साम्प्रतिकगृहप्रासादनगररचनाविधौ तस्योपयोगः तेन चाभीष्टसिद्धिः सम्यग्व्यमृश्यत विद्वद्भिः तस्यां

राष्ट्रियसंगोष्ठ्याम्। प्राचीनकाले विद्यमानेषु विशिष्टेषु अयोध्या-मथुरावन्त्यादिषु यद् भव्यत्वं तत्तत्र विमृष्टं किं च तद्गतं दिव्यत्वमपि सम्यक् परामृष्टम्। तद्यथा - वाल्मीकिरामायणे अयोध्यायाः भव्यता इत्थं वर्णिता -

रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथाम्।
हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम्॥

रथाश्वगजसम्बद्धां तूर्यनादनिनादिताम्।
सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम्॥

आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम्।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं (अयोध्यां) पितुर्मम॥

(वा. रा. २/५/२१ - २३)

नगररचनायां न केवलं कस्यापि नगरस्य भव्यत्वं परिकल्प्यते स्म, अपि तु तस्य दिव्यतापि अभीष्टासीत्। अर्थात्, नगरे विद्यमानैः नागरिकैः कीदृशैः भवितव्यम् एवं चानुकरणीयनागरिकता कीदृशी भवेत् तादृशी दृष्टिरपि आसीत्। अयोध्यायां कीदृशानां नराणां वासः आसीदिति कथनप्रसङ्गे वर्णनमित्थमुपलभ्यते – तस्मिन् पुरवरे (अयोध्यायाम्) ईदृशाः जनाः आसन् - हृष्टाः, धर्मात्मानः, बहुश्रुताः, स्वैः स्वैः धनैः तुष्टाः, अलुब्धाः, सत्यवादिनः, नित्यं स्वकर्मनिरताः विजितेन्द्रियाः ब्राह्मणाः, दानाध्ययनशीलाः, प्रतिगृहे संयताः, देवतातिथिपूजकाः, कृतज्ञाः, वदान्याः, शूराः, विक्रमसंयुताः, दीर्घायुषः इत्यादि। तथा च कीदृग्नरः तत्र नासीदेवेति वर्णनप्रसङ्गे उक्तमस्ति, तदपि 'एकवचनप्रयोगद्वारा', तच्चेत्थम् - अयोध्यायां कश्चिदपि नरः अल्पसंनिचयः नासीत्, कश्चिदपि नास्तिकः, अनृती, अबहुश्रुतः, असूयकः, अशक्तः, अविद्वान्, अषडङ्गविद्, अव्रतः, असहस्रदः, दीनः, क्षिप्तचित्तः,

व्यथितः, अरूपवान् वा नासीत् (रामायणम् १/७/६)। एतेनेदं सुतरां विज्ञाप्यते यत् सत्य-श्रुति-व्रतादिसाद्गुण्येन सिद्धं यद् दिव्यत्वं तादृशेन दिव्यत्वेन पुष्टं सद् एव नगरं भव्यतायाः सार्थक्यं साधयितुं शक्नोतीति। अन्यथा तादृशं नगरं बाह्यवृत्त्या बृहत् विशालं भव्यं सदपि अन्तः दिव्यताऽभावकारणेन केवलं प्रासादनिचयः एव कथयितुं शक्यते, नान्यत् किञ्चित्। तादृशभव्यतादिव्यतासंयुक्तनगररचनाकौशलविमर्शप्रसङ्गे प्राचीन-भारतीयशिल्पशास्त्रानुसारं नगररचनाशास्त्रमत्र विमृष्टमस्ति। किं च द्वारकादिनगरवैशिष्ट्यं प्रस्तुतमस्ति। नगरेषु जलव्यवस्थादिविषया अपि विमृष्टाः। एतादृशप्रमुखबिन्दून् आदाय विमृष्टवतां लेखानाम् अनेन सङ्ग्रहेण आधुनिकनगररचनानीतिः लाभान्विता भवितुमर्हति।

प्रकाशनेऽस्मिन् प्रकाश्यमानलेखानां मान्या लेखकाः सुतरां श्लाघ्याः सन्ति। प्रकाशनेऽस्मिन् साम्पादक्यं निर्वहन्तो डॉ. ललितकुमार पटेल - डॉ. दीपेश कतिरा - श्रीजिगरभट्ट इत्येते वर्धाप्यन्ते। कुलसचिवः डॉ. दशरथ जादवः प्रकाशनेऽस्मिन् प्राशासनिकं प्रबन्धं पोषितवानस्ति इत्यतः सः अभिनन्दनीयोऽस्त्येव। संस्कृतवाङ्मये नगररचनेत्याख्यः एषः गम्भीरलेख-समवायः विदुषां पुरस्कारभाग् भवत्वित्येतदर्थं श्रीपरमेश्वरः श्रीसोमनाथः सुतरां सम्प्रार्थ्यते।

गोपबन्धुमिश्रः
कुलपतिः

ॐ

प्रास्ताविकम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेरावलम्, सरदार पटेल युनिवर्सिटी, वल्लभविद्यानगरम्, विद्वत्परिषत्, संस्कृतभारती, गुजरातम्, इत्यत्तासां संस्थानां संयुक्ततत्त्वावधानेन “संस्कृतवाङ्मये नगररचना” इति विषयमधिकृत्य ६-७ मार्च् २०१९ दिनाङ्कयोः द्विदिवसीया राष्ट्रिया सङ्गोष्ठी आयोजिता। संस्कृतवाङ्मये अनेकेषु ग्रन्थेषु नगररचनाविषयकं निरूपणं कृतमस्ति अस्माकम् आचार्यैः। वास्तुशास्त्रम् अस्माकं भारतीयसंस्कृतेः विशिष्टम् अङ्गं विद्यते। वास्तुशास्त्रप्रतिपादितानि सिद्धान्तानि अद्यापि न केवलं भारतियैः अपितु वैदेशिकैरपि आचरणपथमानीयन्ते आद्रिन्ते च। संस्कृतसाहित्ये मयमतं, समराङ्गणसूत्रधारः, विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम्, अग्निपुराणम् इत्यादिषुग्रन्थेषु प्रमुखतया वास्तुशास्त्रसम्बद्धम् निरूपणम् प्राप्यते, किञ्च रामायणम् महाभारतम् पुराणानि नाटकम् काव्यम् इत्यादिष्वपि नगररचनासम्बद्धं वर्णनं तथा विविधनगराणामपि वर्णनं प्राप्यते। इदं वर्णनं मुख्यतया द्विविधमस्ति – सैद्धान्तिकं वर्णनात्मकं च। संशोधनेन अद्यापि द्वारिका उज्जयिनि काशी पुरी लङ्का इत्याद्याः नगर्यः प्राप्ताः सन्ति यत्र प्राचीनं वास्तुशास्त्रम् शिल्पशास्त्रम् च अभिलक्ष्यते। एतस्यां सङ्गोष्ठ्यां विविधग्रन्थानुसारं नगररचनायां विविधानां नियमानां वर्णनानां च प्रस्तुतिः भारतस्य प्रसिद्धैः विद्वद्भिः कृता। परिसंवादे यानि शोधपत्राणि प्रस्तुतानि तानि ग्रन्थरूपेण अत्र प्रकटीक्रियन्ते। आहत्य कति लेखाः? कतिषु भावांषुः, लेखानां वैशिष्ठ्यम्, केषां कृते इमे लेखाः उपयुक्ताः। इदं प्रकाशनं विदुषां सामाजिकानां च कृते रुचिकरम् उपयोगि च भूयात् इति आशास्महे।